
'הגאולה המגירת' במשנתם של חכמי אשכנז הראשונים

Author(s): אברהם גרוסמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 46 (תשנ"ד), pp. 325-342

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70037208>

Accessed: 04/12/2011 01:43

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

הגאולה המגיירת' במשנתם של חכמי אשכנז הראשונים

מאת אברהם גרוסמן

א. הגאולה הנוקמת והגאולה המגיירת

בחלק הראשון של מאמרו דן י"י יובל במקומה של הנקמה בגויים במשנתם של חכמי אשכנז.¹ הוא הסיק שלוש מסקנות עיקריות: (א) בעולמם האידיאלי של יהודי אשכנז תפס מוטיב הנקמה מקום חשוב, יותר מאשר בכל מרכז יהודי אחר בימי הביניים. (ב) לנקמה יוחד מקום מרכזי גם בחזון המשיחי של יהודי אשכנז. הרקע לכך הוא גם הניגוד המשווע בין המציאות העגומה של זמנם, שאופיינה בהשפלה גדולה, ובין האמונה העמוקה בבחירת האומה ובעדיפותה על פני אומות אחרות.² (ג) לפי תפיסתם של חכמי אשכנז, יושמדו הגויים בעידן המשיחי. אין במשנתם גאולה מגיירת, והגאולה תהא לעם ישראל בלבד.³

הקביעה הראשונה מבוססת וברורה. כל הקורא את פיוטיהם של חכמי אשכנז, את הכרוניקות שלהם על גזירות תתנ"ז ואת פירושיהם למקרא ולפיוט, חש מיד בעוצמתו של מוטיב הנקמה. גם הקביעה השנייה קרובה לדעתי אל האמת. אמנם, לא כל הדוגמאות שהביא יובל הן חד-משמעיות,⁴ אך לעומת זאת מסייעים לתפיסתו מקורות אחרים, שלא הובאו על ידו, ועוד נשוב לכך להלן.

ואולם, קשה להסכים עם קביעתו השלישית של יובל, שרוב חכמי אשכנז לא הכירו בגאולה המגיירת של הגויים, והדגישו את השמדתם המוחלטת בעידן המשיחי. אין צריך לומר עד כמה חשוב נושא זה באפיון עולמם האידיאלי ובהבנת פרשת יחסיהם הסבוכים עם שכניהם הנוצרים. לנושא זה אייחד את דברי להלן. כדי שלא להרחיב את היריעה, אסתפק בבדיקת עמדתם של חכמי אשכנז הראשונים, מן מאות ה'–ה"א (ובכלל זה חכמי צרפת הצפונית במאה ה"א). למשנתם של חכמים אלה היתה השפעה גדולה על דורם ועל הדורות הבאים אחריהם, באשכנז ובצרפת.

אעיר תחילה שלוש הערות מתודיות:

- 1 י"י יובל, 'הנקם והקללה, הדם והעלילה – מעלילות קדושים לעלילות דם', ציון, נח (תשנ"ג), עמ' 90–33. על הגאולה הנוקמת והגאולה המגיירת, ראה: שם, במיוחד עמ' 34–50.
- 2 שם, עמ' 34–35, 41–42.
- 3 שם, עמ' 34–38.
- 4 כמה מקביעותיו של יובל מסופקות בעיני, כמו תיאור עמדתם של רב האי גאון ושל ר' אברהם אבן עזרא, ואכמ"ל. גם הקביעה, שהשמדת העמים תביא באופן אוטומטי את הגאולה, איננה הולמת את פירושיהם של חכמי אשכנז הראשונים למקרא. ברור שהם ראו את תשובת ישראל כשלב קודם לכך.

(א) את מחקרו ביסס יובל על מקורות הלקוחים ברובם הגדול מן הפיוט ומקצתם מן הכרוניקות על גזירות תתנ"ו. אמנם, הפיוט תפס מקום מרכזי בעולמה הרוחני של יהדות אשכנז, אך אין להתעלם מן הספרות הפרשנית למקרא ולפיוט. הפרשנות לנ"ך בצרפת הצפונית הושפעה במידה ניכרת מעולמם האידיאי של החכמים, ורבים מפירושי המקרא שלהם מלמדים על השקפתם יותר מאשר על פשט הכתובים. במיוחד אמורים הדברים ביחסם אל העולם הנוצרי ('אדום', 'עשור'). בעשרות מפירושיהם הנדפסים של רש"י ושל ר' יוסף קרא נמחקו או שונו דברי פולמוס אלה, אך בכתבי יד הם נשתמרו לרוב. יש אפוא לבדוק את כתבי היד, ובפרט את הפירושים לישיעיהו ולתהלים. הוא הדין בפרשנות הפיוט. שניים מחכמי צרפת הצפונית, ר' יוסף קרא ור' שמעיה, עסקו הרבה בתחום זה, וכמוהם גם ר' משולם בר' משה, מחכמיה של מגנצא במחצית השנייה של המאה ה"א. בתחום זה הרשו לעצמם החכמים לבטא את הגיגיהם אף יותר מאשר בפרשנות התלמוד והמקרא. אי אפשר לתאר את עולמם האידיאי של חכמי אשכנז וצרפת הראשונים מבלי לבדוק סוגי מקורות חשובים אלה.⁵

(ב) יש לנקוט זהירות רבה בשימוש בפיוטים לבדם להצגת תפיסת עולם אידיאית כוללת, שכן הפיוטים נכתבו כתגובה לאירועים בני הזמן. לעתים קרובות כתבו הפייטנים את פיוטיהם, ובעיקר את פיוטי הסליחות, תחת הרושם הקשה של גזירות ורדיפות שאירעו בזמנם. ממילא, הם מבטאים את רגשותיו של הפייטן ואת רגשות בני דורו, ולא דווקא משנה אידיאית בדוקה וסדורה.

(ג) המקרא תפס מקום מרכזי בעולמם הרוחני של חכמי אשכנז וצרפת בימי הביניים (עד למאה ה"ד). בקיאותם בו היתה מפליאה, כפי שעולה מכלל יצירותיהם, ובעיקר מפיוטיהם ומפירושיהם למקרא ולפיוט. מפרשי הפיוט נזקקו דרך קבע לעיון במקרא אגב בדיקת הרעיונות שהביעו הפייטנים. מכאן שאין לנתק את השקפתם של חכמים אלה בנוגע לשאלת הגלות והגאולה מן התפיסה המקראית הבסיסית. ניתן לפרש כתובים שונים שלא כפשוטם, על פי מגמותיו של הפרשן, אך אי אפשר להוציאם כליל ממשמעותם היסודית. החזונות על העיון המשיחי הכלולים בנבואות ישעיהו (עבד ה'), יחזקאל (גוג ומגוג), צפניה, יואל וזכריה,

5 דוגמאות שונות לכך הבאתי בשני מאמרים: 'הפולמוס היהודי-נוצרי והפרשנות היהודית למקרא בצרפת במאה ה"ב', ציון, נא (תשמ"ז), עמ' 29-60; 'גלות וגאולה במשנתו של ר' יוסף קרא, תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים, קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, בעריכת ר' בונפיל, מ' בן-ששון ו' הקר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 269-301. על הנוסח המקורי של פירושי רש"י לספרים: ישעיהו, תרי"עשר ותהלים, ראה: י' מארשן, פרשנותא, א - תרי"עשר, אמשטרדם תר"ץ; ב - ישעיהו, ירושלים תרצ"ג; ג - תהלים, ירושלים תרצ"ו ('ד"צ: ירושלים תשל"ב). מארשן התייחס רק לחלק קטן מכתבי היד הרבים ששרדו לספרים אלה, אך די בהם כדי ללמד על מאות השמטות ושינויים מן הנוסח המקורי הקשורים בפולמוס היהודי-נוצרי, אם של הצנזור ואם של החשש ממנו. ראה גם: גי"י גבריהו, 'נוסחאות רש"י לתהלים והצנוורה', מחקרים במקרא ובמחשבת ישראל, מוגשים לחמ"י גבריהו, בעריכת ב"צ לוריא, ירושלים תשמ"ט, עמ' 248-261. הוא העיר שם על כתבי יד נוספים ועמד על השינויים וההשמטות המרובים בפירוש רש"י לתהלים, אך גם הוא הסתמך רק על מקצת המקורות הרבים שבכתבי יד. על פירושו של יוסף קרא לתהלים, הנמצא עדיין בכתב יד, ראה בספרי: חכמי צרפת הראשונים (בדפוס), פרק ה.

ובספרים אחרים שבמקרא, כפי שהבינו אותם חכמי ישראל, הם שהנחו וקבעו את נושאי דיונם באותם הדורות.

מבדיקת עולמם האידיאלי של חכמי אשכנז וצרפת הראשונים, על פי מכלול יצירתם, עולה שאף הם, כשאר חכמי ישראל, קיבלו את ההשקפה המקראית, שלאחר שלב הנקם והעונש שיבוא על הגויים בעידן המשיחי, יבוא שלב הגאולה המגירת. ההדגשה היתרה של מוטיב הנקם לא באה לשלול תפיסה בסיסית זאת.

נתייחס תחילה למקורות מן הפיוט, שאותם העמיד יובל במרכז דיונו. בראש ובראשונה יש להעיר על הפיוט 'ויאתיו כל לעבדך', המתאר בצורה מרשימה ביותר חזון משיחי, שבו כל באי עולם זונחים את אליהם ומקבלים עליהם עול מלכות שמיים. אין אנו יודעים בבירור מי חיבר פיוט זה. הוא מצוי בליטורגיה האשכנזית וכמעט שלא בא זכרו במקורות מן הגניזה הקאהירית, והדבר מעלה את האפשרות שהוא נתחבר באשכנז הקדומה או בארץ ישראל.⁶ בין כך ובין כך, הוא נאמר בטקסיות גדולה בבית הכנסת, במקביל לקללות כלפי הגויים, שאותם הדגיש יובל במאמרו; וכשם שמשמעות הקללות היתה ברורה לקהל המתפללים, כך גם משמעות החזון החיובי של כל באי עולם, המקבלים עול מלכות שמיים. וזו לשון הפיוט:

וַיֵּאָתֵּי כָל לַעֲבֹדְךָ / ויברכו שם כבודך
ויגידו באיים צדקך / וידרשוך עמים לא־ידעוך
ויהללוך כל־אֶפְסִי אֶרֶץ / ויומרו תמיד יגדל ה'
ויזבחו לך את זבחיָהֶם / ויִחַפְּרוּ עִם עֲצֻבֵיהֶם
וַיִּטּוּ שִׁכְמָאֶחָד לַעֲבֹדְךָ / וייראוך מבקשי פניך
ויכירו כח מלכותך / ויִלְמְדוּ תוֹעִים בִּינָה
וַיִּמְלְלוּ אֶת גְּבוּרָתְךָ / וַיִּנְשְׂאוּךָ מִתְּנִשָּׂא לִכְל־לְרֹאשׁ
וַיִּסְלְדוּ בְּחִילָה פְּנֶיךָ / וַיַּעֲטֹרוּךָ גִּזְרֵ תִפְאָרָה
וַיַּפְצְחוּ הָרִים רִנָּה / וַיִּצְהָלוּ אִיִּים בְּמִלְכְּךָ
ויקבלו על מלכותך / וירוממוך בקהל עם
וישמעו רחוקים ויבואו / ויתנו לך כתר מלוכה.⁷

המנון מופלא זה איננו חלק מתפילת הקבע, אלא פיוט שהוכנס לתוך הליטורגיה האשכנזית. גם אם יטען הטוען, שתפילות הקבע אינן מבטאות את הגיגיהם של בני אשכנז, אלא הן בבחינת מצוות אנשים מלומדה, אי אפשר לומר כן כלפי הפיוט 'ויאתיו'. במחזור התפילה נקבע לו מקום חשוב. הוא שולב בתוך תפילת הקבע, לאחר הבקשה ש'הרשעה פלה כעשן תכלה, כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ', ולפני התפילה 'ותמלוך אתה ה' לבדך על כל

6 ראה: " דוידזון, אוצר השירה והפיוט מזמן כתבי הקודש עד ראשית ההשכלה, ב, ניו יורק 1970,² אות ו, עמ' 186, מס' 201, ושם אף ספרות על פיוט זה.

7 ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, א-ב, ירושלים תש"ל; א, ראש השנה, עמ' 227-228; ב, יום כיפור, עמ' 425-426.

מעשיך בהר ציון משכן כבודך ובירושלים עיר קדשך. בצדק קבע יובל, כי מבחינה עקרונית, בבואנו לבחון את השפעתם של הפיוטים על רגשותיהם של המתפללים, אין ענייננו בביורר הנסיבות ההיסטוריות המדויקות שבהן נוצרו טקסטים אלה – נסיבות שכל הנראה תישארנה לוטות בערפל – אלא במקומם של טקסטים אלה בעולם האמונות והדעות של יהודי אשכנז לאחר שבאו לעולם (עמ' 54). הוא קבע דברים אלה בבואו לבחון מה היתה השפעת הקללות (שמתא') שאמרו יהודי אשכנז בתפילה. הדברים הללו יפים באותה מידה כלפי הפיוט 'ויאתיו', המייצג עמדה שונה לחלוטין.

תפיסה דומה מצויה בתפילת 'עלינו לשבח'. מקורה בתפילת ראש השנה, שבה היא משמשת כ'רשות' לסדר מלכיות. דווקא באשכנז נקבעה תפילה זו כמסיימת דרך קבע את תפילת שחרית – לכל המאוחר במאה ה"ב. חלקה הראשון הוא המנון מפואר, המתאר את ייחוד האל ואת גדולתו. חלקה השני מתאר את ההכרה הכללית באלוהי ישראל לעתיד לבוא:

על כן נקווה לך ה' אלהינו / לראות מהרה בתפארת צורך
להעביר גלולים מן הארץ / והאלילים כרות יכרתון.
לתקן עולם במלכות שדי / וכל בני בשר יקראו בשמך.
להפנות אליך כל רשעי ארץ.
יכירו וידעו כל יושבי תבל / כי לך תכרע כל ברך תשבע כל לשון.
לפניך ה' אלהינו יכרעו ויפולו / ולכבוד שמך יקר יתנו.
ויקבלו כלם את על מלכותך / ותמלוך עליהם מהרה לעולם ועד.
כי המלכות שלך היא / ולעולמי עד תמלוך בכבוד.

כבר העיר י"מ אלבוגן על החשיבות שיש לקביעת תפילה זו כחלק מתפילת הקבע היומיומית: 'משמעות דתית נעלה נודעת לעובדה שהאידיאה הנשגבה של איחוד כל האנושות לעתיד לבוא בעבודת האל האחד נעשה חלק מתפילת כל יום'.⁸

8 על תפילת 'עלינו לשבח' והכנסתה לסידור התפילה האשכנזי, ראה לאחרונה: י"מ תא-שמע, 'מקורה ומקומה של תפילת "עלינו לשבח" בסידור התפילה: סדר המעמדות ושאלת סיום התפילה', ספר זיכרון לאפרים תלמג, א, בעריכת ד' וולפיש, חיפה 1993, עמ' פה-צח, ושם בהערות נזכרת ספרות קודמת. ראה גם: גולדשמידט, מחזור לראש השנה, שם, מבוא, עמ' כ-כא, כח-כט, ובהערות שם (נוסח תפילת 'עלינו', שם, עמ' 150); מ' הרשלה, סידור רבנו שלמה בר' שמשון מגרמיזא, ירושלים תשל"ב, עמ' ריב-רטו. מסקנתו של תא-שמע (שם, עמ' פו), היא: 'עד לזמן הרמב"ן לא מצאתי כל עדות לאמירת "עלינו" על-ידי יהודי ספרד, ולעניין כולו אפי' אשכנזי ייחודי'. על התפילה הזאת כתב ברלינר: 'היא מצהירה בגלוי ובצורה נעלה ומרוממת את הנפש את אמונתנו המוצקת והוודאית באל אחד ונצחי בורא העולם ומלואו' (א' ברלינר, כתבים נבחרים, א, ירושלים תשכ"ט, עמ' 48). לדברי אלבוגן ראה: י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההסטורית, מהדורת י' היינמן, תל-אביב תשל"ב, עמ' 63. 'שהם משתחווים להבל ולריק' נדרש בפירושי הפיוטים באשכנז ובצורת כנגד הנצרות והאסלאם. ראה: נ' וידר, 'בעטייה של גימטריה אנטי-נוצרית ואנטי-איסלאמית', סיני, עו (תשל"ה), עמ' א-יד; י' אלבוב, 'על שני תיקוני-נוסח בתפילת "עלינו"', תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 204-208; ש"ק רייף, 'על נוסח "עלינו"', שם, מד (תשל"ה), עמ' 202-203. את תפילת 'עלינו לשבח' מצאתי בכתב יד מהמאה ה"ב, כתב יד קלאגסבלד (לשעבר: ששון 535),

ב. היחס אל הגאולה המגיירת

נבדוק עתה את היחס אל הגאולה המגיירת במשנתם של חכמי אשכנז, ובכלל זה פייטני איטליה הצפונית, שפיוטיהם תפסו מקום חשוב בליטורגיה האשכנזית, ואשר לפי המסורת האשכנזית הם היגרו אליה.⁹ הבדיקה תיעשה על פי סדרם הכרונולוגי של החכמים.

ר' משה בן קלונימוס (המחצית הראשונה של המאה ה''). הקרובה 'אימת נוראותיך', של ר' משה בן קלונימוס, נאמרה בקהילות אשכנז ביום האחרון של חג הפסח. בפיוט זה מתוארת בהרחבה רבה מפלת המצרים ובסופו משולבת תפילה למפלת אויבי ישראל. מפלת המצרים נתפסת כתקדים למפלת אויבי ישראל כולם, ובהם העולם הנוצרי. הביטויים קשים ביותר ומזכירים את הקללות כלפי העולם הנוצרי שבפיוטי ה'שמתא':

וכאז כן עתה כל צורריך יחד / תפל עליהם אימתה ופחד.
למען למוג לבביהם / כוס חֲמֶתֶךָ מסוך ביניהם
יראה ורעד יבא בהם / טִרְפָּךָ דעת בלבביהם
חלחלה ורעד בְּמִתְנִיָּהֶם / זֵיעַ וְרִתָּת בְּכָל אַבְרִיהֶם
וכשלו מהם וּבָקָהֶם / הָיָה עַל הָיָה תבוא עליהם
דומם ישבו תחתיהם / גֶּזֶר מְלָאִים ואין מרפא להם
בניך עד יעברו לגבוליהם / אל הארץ אשר נשבעת לאבותיהם...

הרי 'הגאולה הנוקמת' במלוא עוצמתה. ואולם, לאחר 'קללות' קשות אלה הביא הפייטן תיאור אידילי של העידן המשיחי וכלל בו גם את אותם הגויים, שעליהם שפך לפני כן קיתונות של איבה:

אז יִהְיֶה אל עמים שפה ברורה יחד
לְקָרָא כָּלֶם בשם המיוחד
וַיִּמְאָסוּן אִישׁ אֱלִילִי כספו ואיש אֱלִילִי זהבו בְּכַחַד
וַיִּטּוּ שְׂכָם אֶחָד לְעַבְדּוֹ בְּפֶתֶד.
בפתד וברעד ימליכוהו גוי אחד
ואתנו יַעֲשֶׂה לגוי אחד
ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד.¹⁰

דפים נב ע"ב-נג ע"א, בסיום תפילת שחרית. לפניו מצוי מזמור פג בתהלים ובראשו נכתב: 'יש מקומות שאו' (=שאוברים) שיר מזמור לאסף אבל בכל ערי אשכנז אין אומ' אותו, אבל על כל צרה שלא תבא עליהם אומר' שאר מזמורין בשיר המעלות'. על כתב היד הזה וזמנו ראה: 'תא-שמע, 'על כמה ענייני מחזור ויטרי', עלי ספר, יא (תשמ"ד), עמ' 81-89.

על מסורת זו ראה: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט², עמ' 29-48.

פיוטי ר' שמעון ב"ר יצחק ונספחים להם פיוטי ר' משה ב"ר קלונימוס, מהדורת א"מ הברמן, ברלין-ירושלים תחר"ץ, עמ' רי-ריא. על מקומם בליטורגיה האשכנזית ראה: 'פרנקל, מחזור לרגלים - פסח, ירושלים תשנ"ג, עמ' 514-547.

9

10

ייתכן שהחרוזה 'ואתנו יעשה לגוי אחד'¹¹ מלמדת, שעל אף התגירותם של הגויים בעידן המשיחי, תהא מעלת עם ישראל גבוהה משלהם. דעה זו מצויה גם במשנתו של רש"י, ועוד נשוב לכך להלן. בין כך ובין כך, הגאולה המגירת עולה בבירור ממקור זה. המתפללים בבית הכנסת הבינו אפוא, שלמרות הקלות הקשות לא תהיה השמדה כללית של הגויים.

ר' קלונימוס ובנו ר' משולם (המחצית השנייה של המאה ה'י').¹² לר' קלונימוס מיוחסים הרהיטים הנאמרים בתפילת יום הכיפורים. הרהיטים הללו בנויים סביב הכתוב בירמיהו (י ז): 'מי לא יראך מלך הגוים כי לך יִאָתָה, כי בכל חכמי הגוים ובכל מלכותם מֵאִין כמוך'. רהיט אחד נבנה על כל מלה ומלה של כתוב זה. ברהיטים אלה משולבות קללות קשות ביותר כלפי הנצרות, ויובל דן בהן באריכות רבה (עמ' 52 ואילך). והנה, לאחר אותן קללות עזות ונמרצות, תיאר המחבר את ההכרה הכללית במלכות ה' של הגויים הנותרים, תוך שהוא משלב את מוטיב השמדת הגויים עם הכרת הנותרים במלכותו ויראתם אותו:

ובכל צעד יִפְזוּ וְיִכָּרְפּוּ לְכַבֵּד / פאתי בוגדים מארץ באבֶּדָה...

ובכל גפות יִנָּעַם זמר לגדלך / מלכי אדמה מכבדים בְּהִדְלָךְ...

ובכל וכל ימליכו אדונות יְחוּדְךָ / המון עריצים לְאֶבְדוֹן בְּהִכְחִידְךָ...

מלכותם בְּאֶבְדָּךְ עובדי פסילי נסכים / תִּפְוֹן מלכותך מלך מלכי המלכים

מלכותם בְּהִרְסָךְ המתהללים באיליים / צדקותיך יגידו באיים אל אלים...

מלכותם בְּטִאָטְאָךְ טועני עֲצָבִים עשויים פרקים / נָעַם דָּע יִרְאָתְךָ יִתְמַלְאוּ אֲרָקִים

מְלִכּוֹתֶיךָ בְּיָדְךָ כּוֹרְעֵי נִסְכָּל מִשָּׂא לַעֲיָפָה / משתחווים כל בשר לפניך עושה שחר ועיפה.¹³

הגאולה המגירת משתלבת כאן אפילו עם שיאה של בקשת הנקם. יתר על כן, מדובר בפיוט שהוצמד לקדושה, ולאחריו נאמרה תפילת הקבע: 'ובכן תן פחדך ה' אלהינו על כל מעשיך ואימתך על כל מה שבראת וייראוך כל המעשים וישתחוו לפניך כל הברואים'. כלומר, הרהיטים הללו מתארים תהליך שיביא להכרה כללית בקדושת ה' ובמעלתו ויקרב את הגויים לעבודתו.

ר' משולם, בנו של ר' קלונימוס, נזקק בפיוטיו מעט מאוד למוטיבים הקשורים בגויים, לא לאובדנם ולא לגאולתם. אבל גם אצלו מצויים רמזים לגאולה המגירת בעידן המשיחי.¹⁴

11 על פי: יחזקאל לו, כב. החרוזה מצויה במקום זה בפיוט רק במקצת הנוסחאות. היא חסרה אצל פרנקל, שם, עמ' 538. ראה גם שם, עמ' 525, החרוזה על 'שעיר וטפוליו'.

12 על אודותם ראה: גרוסמן (לעיל, הערה 9), עמ' 44–78.

13 מחזור ליום כיפור (לעיל, הערה 7), עמ' 197–199. אף אם טען הטוען, שחלק זה של הרהיטים לא יצא מתחת ידיו של מי שכתב את החלק הקודם, הרי אין הדבר מעלה או מוריד בשאלת השפעתם של כל החלקים הללו על בני אותם דורות. וראה לעיל, הערה 9.

14 לכן במלכו ישמחו איים רבים בהתישבם, מחזור ליום כיפור, שם, עמ' 181. ראה גם במבואו של גולדשמידט, שם, עמ' לו. החרוזה נבנתה על הכתוב בתהלים צז, א: 'ה' מלך תגל הארץ ישמחו איים רבים'. ראה גם בפירושו של רש"י, שם: 'ה' מלך בנטלו המלוכה מעשו'.

ר' שמעון בר' יצחק ורבנו גרשום מאור הגולה (הרבע הראשון של המאה הי"א). בפיוטיהם של שני חכמים גדולים אלה נזכרת פעמים הרבה בקשת הנקם מאויבי ישראל, אך לא נעדר גם מוטיב הגאולה המגיירת. בקרובה של ר' שמעון בר' יצחק לשביעי של פסח, 'אותותיך לא ראינו', כרך הפייטן יחדיו את הנקם בגויים עם ההכרה הכללית במלכות ה', שתבוא בעקבותיה גם מצד הגויים:

בִּיטָה וּמְהֵרָ שְׁנַת גְּאוּלִּים / בְּגַד בְּגָדִים וְחֶלֶף אֱלִילִים
בְּמַלְכוּת זֶדֶן תִּפֹּל חֲלָלִים / בְּיוֹם הָרֵג רַב בְּנַפְל מְגַדְלִים...
קִדְשָׁתְךָ יַעֲרִיצוּ וּבֶרֶךְ יִנְשְׂאוּךָ / קִרִּית גּוֹיִם עָרִיצִים יִירָאוּךָ...
קִרְנוֹת רִשְׁעִים בְּהִפְּלֹ / רוֹמְמוֹתַי לִהְגִּיד וְחִלּוֹ
שָׁכֶם אֶחָד לַעֲבֹד לּוֹ / תִּבֵּל וּמִלֵּאָה לַהֲלֹלוֹ.
לְהִלְלוֹ יַחַדְדוּ לְהַעֲרֹץ / ה' מֶלֶךְ תִּגְלֵה אֶרֶץ
וְהִי ה' לְמֶלֶךְ עַל כָּל הָאָרֶץ...
וּבְאֵדָם יִתֵּן נִקְמָתוֹ לְעֵינֵינוּ / כִּי אֵיד עֲשׂוּ יָבֵא עָלֵינוּ עַת יִפְקִדְנוּ...
קִטָּן בְּגוֹיִם בּוֹי בְּאֵדָם יִתְּנֵנוּ / אִם יִגְבִּיָה קִנּוּ כְּנֶשֶׁר מִשָּׁם יוֹרִידְנוּ
בְּדַבָּר וּבְדָם יִשְׁפֹּטְנוּ / כְּמַהֲפַכַת סָדָם וְעַמְרָה יִהְפְּכֵנוּ...
כִּי נָחַם ה' צִיּוֹן בֵּית מִקְדָּשֵׁנוּ / חֲשָׁף זִרְעָה קִדְשׁוֹ לְנֶקֶם נִקְמַתְנוּ
וְרֹא כָּל אֶפְסֵי אֶרֶץ אֶת יִשׁוּעַת אֱלֹהֵינוּ / בְּשׁוּבוֹ עֲמָנוּ מִגְלוֹתֵנוּ...
וְיִהְיֶה לְךָ בְּהוֹרֵת־קֹדֶשׁ / וְיִשְׁתַּחֲוּ בְּהָר הַקֹּדֶשׁ.¹⁵

גם בסליחות של ר' שמעון בר' יצחק מצוי שילוב זה של נקמה בגויים עם הגאולה המגיירת:

רָעָה תִּבּוֹאֵם לְעֵילּוֹם / רִסְנָם וּמִתְּנָם לְבָלוֹם
רָאָה שְׁכִנְתִּי לְבָלוֹם / עִם שׁוֹנֵא שְׁלוֹם.
שְׁלוֹם לַעֲמֹךְ תִּמְלֹל / שׁוֹר כִּי בְּעַמִּים מִתְּבַלֵּל
שָׁלֵם תִּבְנֶה וְשָׁכֵל / כָּל הַנִּשְׁמָה תִּהְלֵל...
רִדְפִי עַמֶּךָ עֵינֵינוּ יִכְלִין / רָמָה יִדֶּךָ בְּלִי־יִתְּחִין
יִחַזּוּ וְיִבְשׁוּ אִזִּי הִמְיִין / יִדְּעוּ כִּי רָצוֹן יִאֲתִינוּ.¹⁶

מוטיב הנקמה בגויים חוזר מספר פעמים בסליחות של רבנו גרשום מאור הגולה, אך גם הוא אינו רואה את המכות הקשות שיקבלו הגויים כשלב סופי:

תִּשְׁפִּיל גְּאוֹתָם וְתִנָּם לְמֶרְמֶס / תִּפַּח רִחוּם וַיְהִי לִמָּס...
בְּצַדִּיקְךָ הַצֵּל פֶּלֶט וְהוֹשִׁיעַ / בְּצַדִּיקָה מְדַבֵּר רַב לְהוֹשִׁיעַ...

15 פיוטי ר' שמעון בר' יצחק (לעיל, הערה 10), עמ' סד, סה, עז, פג, פד.

16 שם, עמ' קמד, קנח. התירוזה האחרונה רומזת אל הכתובים בתהלים פג, טז-יט, המתארים את מפלת 'אדום וישמעאל וכל חבריהם', את הבושה והבהלה שיתקפו אותם ואת חזרתם בתשובה; וכן אל הכתוב בישעיהו כא, יב: 'אם תִּבְעִיּוֹן בְּעֵינֵי שָׁבוּ אֶתִּי', שפורש כקריאה לחזרה בתשובה (ראה ברש"י, שו"ת), שמשמעה כי תשובתם של הגויים תתקבל ברצון.

יכירו אז וידעו כל באי עולם / יחדו יענו ויאמרו כלם
הנה אין אלהים בכל העולם / כי אם בישראל וחזק גואלם.¹⁷

ר' קלונימוס בן שבתאי. חכם זה היגר מרומי אל וורמיזא ברבע האחרון של המאה ה'א, והשפעתו בשיבת וורמיזא היתה מרובה. הוא נהרג ככל הנראה בגזירות תתנ"ו.¹⁸ באחת הסליחות שלו הוא יצא בהתקפה קשה על אויבי ישראל, והשתמש בקללות נגד הנצרות המצויות בפיוטים שונים שחיברו חכמים בארץ ישראל, באיטליה ובאשכנז:

קִיְיָ יִגְעוּ רָצוּ וְיַעֲפוּ
קִיְיָ בִלְחֵץ אוֹיְבִים וְזִלְעָפוּ
קִמְיָהֶם קָלַע וְהִדָּף וְיִסְחָפוּ
כִּי אַתָּה אֲשֶׁר הִכִּיתָ רָדְפוּ.
רָדְפוּ הַנִּיָּעִם כְּשִׁכּוֹר בְּזַעֲמָה
רָדָף וְהַשְׁמִידִם מִתַּחַת שְׁמִי
רַעַל הַשֶּׁקֶם וְתַכְחִידֵם מִמְרוֹמִיךְ
וְיַעֲלִצוּ בְךָ אֲהָבֵי שְׁמִי.¹⁹

בהמשך הפיוט ביקש ר' קלונימוס ישועה לעמו, ורמז שישועה זו תביא שבח והודיה לאל,
ולא רק מצד עם ישראל, אלא גם מצד כלל עמי העולם:

לְכָה לִישׁוּעָתִי מֶלֶכִּי וְקְדוֹשִׁי...
נִפְשִׁי תִּבְרַכְךָ כִּי תַעֲזֹדְדֵנִי
יִשְׁבְּחוּנִי שְׁפָתַי עַת תַּפְדֵּנִי
מִמְזִרָה וּמִמַּעַרְב יִירָאוּךְ אֲדֹנָי
כִּי־עֲשִׂיתָ מִשְׁפָּטִי וְדִינִי.²⁰

17 רבנו גרשום מאור הגולה, סליחות ופזמונים, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תש"ד, עמ' יג: סדר הסליחות כמנהג פולין, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' קעט. המקור הובא אצל יובל, הערה 5.

18 על פעולתו החשובה של ר' קלונימוס בן שבתאי מרומי, ראה: גרוסמן (לעיל, הערה 9), עמ' 348–354. חומר שנתגלה לי בינתיים מדגיש ביתר שאת את השפעתו הגדולה של חכם זה על חכמי אשכנז וצרפת, ובכלל זה בתחום הפרשנות למדרשים ולפיוטים. בין תלמידיו המובהקים יש למנות גם את ר' יוסף קרא.

19 ח' שירמן, מבחר השירה העברית באיטליה, ברלין תרצ"ד, עמ' סה.

20 שם, עמ' סו. השווה: ישעיהו מה, ו: 'למען ידעו ממזרת שמש וממערבה כי אפס בלעדי, אני ה' ואין עוד'. ראה גם דבריו של ר' מאיר בר' יצחק, שליח הציבור המפורסם של וורמיזא במחצית השנייה של המאה ה'א: 'לעתידי ברצותך בעלבון בניך מהתאלם / אלהים יודוך עמים כלם, מחזור לפסח (לעיל, הערה 10), עמ' 442.

ג. בין פיוט לפרשנות

הבאתי מדבריהם של גדולי הפייטנים, שחיו ופעלו באיטליה, באשכנז ובצרפת במאות ה'–ה"א. יצירתם היתה מנכסי צאן ברזל של יהדות אשכנז, והשפעתם על הפייטנים שבאו אחריהם ועל קהל המתפללים היתה גדולה.

לא בדקתי באופן שיטתי את מכלול יצירתם הפייטנית של חכמי אשכנז וצרפת הראשונים, אלא הבאתי פיוטים המוכרים לי משכבר. יש להניח, שבדיקה שיטתית תגלה מקורות דומים נוספים. יובל התייחס אל מקור פייטני אחד בלבד מן הנזכרים לעיל – הפיוט של רגמ"ה – ולא ייחס לו חשיבות בבדיקת יחסם של חכמי אשכנז אל הגאולה המגיירת: 'ואולם כפי שנראה להלן, דעה זו עומדת בצלן של התבטאויות אחרות שלו (=של רגמ"ה), שבהן תופסת הגאולה הנוקמת מקום מרכזי'.²¹ ראינו שמוטיב הגאולה המגיירת מצוי גם אצל חכמים אחרים, מגדולי הפייטנים והחכמים שפעלו באותה עת. מוטיב הגאולה הנוקמת תופס מקום מרכזי בפיוטיהם של חכמי איטליה, אשכנז וצרפת בתקופה הנדונה, והדבר יכול ללמד, שמבחינה רגשית היה זה מוטיב דומיננטי יותר מאשר הגאולה המגיירת. ואולם, אין בכך כדי ללמד על התפיסה האידיאית לגבי עצם קיומה של הגאולה המגיירת. הכרה בעליונותו של אלוהי ישראל וקבלת אמונתו, דהיינו הגאולה המגיירת, היא שלב מאוחר לגאולה הנוקמת, ומכאן שאין כל סתירה בין השתיים. מבחינת תפיסת העולם, הכירו חכמי אשכנז וצרפת – כמו גם חכמי ישראל במרכזים אחרים – בשני השלבים גם יחד, שהרי עניין זה כבר מצוי במקרא ובספרות חז"ל. בפיוטיהם הם הדגישו יותר את הגאולה הנוקמת, מכיוון שפיוטים אלה באו, כאמור, לבטא את רגשותיהם והגיגיהם של הפייטנים ובני הדור ואת יחסם לרדיפות הקשות ולהשפלה שהיו מנת חלקם. מטבעם של דברים, הצד המחשבתי מצא בפיוטים הללו מקום מועט יותר מאשר הצד הרגשי. אין אפוא ללמוד מפיוטים אלה, שחכמי אשכנז וצרפת לא הכירו בקיומה של הגאולה המגיירת כלפי שכניהם הנוצרים, וראו בהשמדתם הפיסית את השלב הסופי של העידן המשיחי.

לא במקרה שולב במחזור האשכנזי, בתפילת שחרית לשמיני של פסח, פיוט המתאר 'באופן מסודר' את תהליך הגאולה, בהשפעת הספרות האפוקליפטית. והנה, גם בפיוט זה הודגש מקומה של הגאולה המגיירת:

וכמו שהראה אותות ומופתים ומפליא חסדיו לראשונים
 כן עתיד עשות גדולות ונוראות לאחרונים
 וכמו שהכה בהם ופצעו וכל מכה אנושה צוענים
 כן עתיד לחבל ולהכחיד כל שוטמים ושוטנים...
 ויחדש ארץ חדשה ושמים חדשים ולא ישנים
 ויורד משיח מרום ירושלם כשהיא בנויה בבניינים...
 ויגלה משיח רוכב על חמור ועמו מאה ועשרים וארבע אלפי שנאנים...
 ומאימתו מזדעזעים כל עמודי ארץ ואדנים...

ועומד זרובבל ואומר לומר קדיש וכל באי עולם אחריו עונים
ואף פושעי ישראל וצדיקי אומות העולם שבתוך גיהנם אמן נותנים
ועת שהרשעים עונים יתגלגלו עליהם רחמי שוכן מעונים...
וכל צלם וצורת אליל מתחבלים ומתמסכנים
ויתיחד בפי כולם שם הראוי בעליונים ובתחתונים.²²

סיוע לדעה זו, בדבר ההבחנה המתודית בין מקורות פייטניים לשאר המקורות, עולה מבדיקת גישתם של פרשנים, ובפרט מגישתו של רש"י אל הגאולה הנוקמת והגאולה המגיירת. מפרשנותו למקרא עולה בבירור, שהוא ראה בסוגי הגאולה הללו שני שלבים בתהליך הגאולה בעידן המשיחי, הבאים זה בעקבות זה, כפי שיידון להלן. מוטיב הגאולה המגיירת מצא ביטוי ברור בפרשנותו למקרא, אף שבפיוטיו (למעשה, סליחותיו) מצאנו רק את הגאולה הנוקמת. אילו היינו באים לקבוע מהי השקפת עולמו על הגאולה על פי פיוטיו בלבד, היינו באים לידי מסקנה, שאף הוא סבר שאויבי ישראל יושמדו בעידן המשיחי.

רש"י. בפירושו של רש"י למקרא, ובמיוחד בפירושו לנביאים אחרונים ולתהלים, מצויה משנה סדורה על מקומם של הגויים בעידן המשיחי. לדעת רש"י, בעידן זה יתקיימו שני שלבים עיקריים: נקם באויבי ישראל, שבו יושמדו רבים מן הגויים, ולאחריו השלב הסופי של הגאולה, שבו הגויים הנותרים יראו במפלתם הנחרצת של אויבי ישראל שעלו על ירושלים למלחמה, יכירו באלוהי ישראל ויקבלו עליהם את עול מלכותו. תורתם בתשובה של הגויים והצטרפותם לעם ישראל, בעקבות האירועים שיתרחשו בעידן המשיחי, תהיה עוד לפני שהנביאים יקראו להם במפורש לעשות כן. כך עולה מפירושו של רש"י לכתובים הראשונים בישעיהו מב:

‘משפט לגוים יוציא’ – שנאמר והלכו עמים רבים וכו’ ויורנו מדרכיו וכו’, ‘ולא ישא’ – לא יגביה קול, לא יצטרך להוכיח ולהתנבאות אל הגוים, שהם מעצמם יבואו ללמוד מהם כענין שנאמר ‘נלכה עמכם כי שמענו אלהים עמכם’ (זכריה ח, כג)... כי מלאה הארץ דעה וישמעו להם כענין שנאמר ‘כי אז אהפך אל עמים וכו’ (צפניה ג, ט) וזהו ‘ולתורתו איים ייחלו’ – כולם ישמעו לתורתו.

תשובתם תתקבל באהבה, אף שלא יגיעו למעלתו הגבוהה של עם ישראל. עם זאת, רש"י שלל קירבה בין האל ובין הגויים לפני העידן המשיחי. הוא פירש ביטויים מן המקרא המתארים קירבה מעין זו בדורות עברו כמתייחסים אל עם ישראל, אף שבכך הוציאם ממשטם.²³

22 מחזור לפסח (לעיל, הערה 10), עמ' 603–605. בפיוט זה ניכרת השפעה ברורה של הספרות האפוקליפטית, ומכאן הזכרתו של זרובבל כמי שנושא תפקיד מרכזי בעידן המשיחי. תיאור ימות המשיח בכללו מושפע ממדרשי גאולה שונים, ובמיוחד מאותיות דר' עקיבא, וראה על כך בהערותיו של פרנקל, שם.

23 כך, למשל, פירש רש"י את הכתובים: ‘ביום ההוא יהיה ישראל שלישיה למצרים ולאשור, ברכה

גיישה זו של רש"י, המבחינה בשני שלבים בסיסיים של הגאולה הסמוכים זה לזה, נסמכת בעיקרה על הכתובים עצמם ועל מדרשי חז"ל, שבהם מתוארת תחילה מכה קשה שתונחת על אויבי ישראל שעלו על ירושלים למלחמה, ולאחריה הכרתם של הנותרים במלכות ה'. ואולם, ההדגשות שבפירושו, וקשירת שלבים אלה גם לכתובים שבהם אין הכרח לפרש כן, מלמדת בבירור, שזו דעתו וזו מגמתו בפירוש המקראות. נביא לכך מספר דוגמאות:

(א) 'כי ירחם ה' את יעקב וכחר עוד בישראל והניחם על אדמתם ונלוה הגר עליהם ונספחו על בית יעקב' (ישעיהו יד, א). רש"י פירש: 'ונספחו – ונוספו', דהיינו, יהיו חלק מבית יעקב. לתיבה 'ונספו' יש משמעות של חיבור למשהו קיים, לעומת התיבה 'ונספחו', שיש לה גם קונוטציה שלילית.²⁴ הוא אף הדגיש שם, שמדובר הן בתקופת שיבת ציון והן בעידן המשיחי. רש"י יכול היה לפרש את הכתוב כמתייחס אל תקופת הבית השני, ואת הפעלים 'נלוה' ו'נספחו' בהוראה המתארת קירבה פחותה יותר בין עם ישראל לגויים, כפי שפירש שם, למשל, ר' אברהם אבן עזרא.

(ב) בפירושו לישעיהו נו מודגשת היטב הגאולה המגיירת: 'ואל יאמר בן הנכר – למה אתגייר הלא הקב"ה יבדילני מעל עמו כשישלם שכרם...' (פסוק ג). 'כי בתי בית תפלה יקרא לכל העמים – ולא לישראל לבדם כי אף לגרים' (פסוק ז). 'מקבץ נדחי ישראל עוד אקבץ עלי לנקבציו – מן האומות שיתגיירו ונלוו אליהם' (פסוק ח). רש"י יכול היה לפרש את התיבה 'לנקבציו' כמתייחסת אל עם ישראל ואל הגלויות העתידות להתקבץ בו ולהצטרף אל גלויות אחרות, שכבר שבו. פירוש זה אף קרוב יותר אל הפשט, וכך פירשו ר' אברהם אבן עזרא ואחרים. אך רש"י העדיף לפרש את הכתוב כמתייחס אל האומות. בהמשך הפרק תיאר רש"י גישות שונות של הגויים כלפי הגיור והבחין בין גויים 'טובים' ובין גויים 'רעים': 'כל חיתו שדי – כל האומות אֶתִּיו והתקרבו אלי ותאכלו את "כל חיתו ביער" – את גבורי האומות שאמצו את לבם מלהתגייר...' (פסוק ט).²⁵

בקרב הארץ. אשר ברכו ה' צבאות לאמר, ברוך עמי מצרים ומעשה ידי אשור ונחלתי ישראל' (ישעיהו יט, כד–כה): "'אשר ברכו" – לישראל, "ברוך עמי" – ישראל אשר בחרתי לי לעם בהיותם במצרים, "ומעשה ידי" – הראתי להם בגבורות שהפלאתי באשור ועל ידי אותם נסים ישובו אלי ויהיו כאילו עתה עשיתם מחדש והם יהיו נחלתי ישראל' (פירוש רש"י לישעיהו, מהדורת מארשן [לעיל, הערה 5], עמ' 53). אמנם, רש"י הלך בפירוש זה על פי תרגום יונתן, אך בנקל יכול היה לפרש אחרת. העובדה שפירש בניגוד לפשט הכתובים ושלא כפירושה של רד"ק, אבן עזרא ואחרים, מלמדת שלא מניע פרשני הוא שדחפו לבחור בפירוש זה. רש"י פירש את הפרק כולו על פי הפשט, כמתייחס אל האירועים שלאחר מפתל סנחריב בשערי ירושלים, ומכאן הסתייגותו מתיאור עמי הניכר כמקורבים כל כך אל ה', כבר באותה תקופה. ראה גם פירושו לישעיהו מא, א; סו, ד, וכאלה נוספים. 24 כגון: בשמואל א' ב, לו, בתוכחה לעלי: 'סִפְחָנִי נָא אֶל אֶחָת הַכְּהֹנֹת לֵאכֹל פֶּת לֶחֶם'. גם את הכתוב בזכריה ב, טו: 'ונלוו גוים רבים אל ה' ביום ההוא', פירש רש"י: 'ונתחברו', דהיינו יהיו חלק מן האומה היהודית. בנקל יכול היה לפרש תיבה זו כמתארת קירבה פחות גדולה, כפי שעשו כמה מפרשים אחרים.

25 השווה גם פירושו של רש"י לישעיהו נד, טו.

(ג) בפירוש הפסוקים הראשונים בישעיהו מד השתמש רש"י בדרשה המובאת ב'אבות דר' נתן, המפרשת פסוקים אלה כמתייחסים אל התגיירות הגויים:

‘צמחו בכין חציר’ – בתוך עשו על ידי גרים שיתוספו עליהם. ב'כין חציר' הוא עשו שנאמר על אדום... 'זה יאמר לה' אני' – אלו צדיקים גמורים, 'זה יקרא בשם יעקב' – אלו קטנים בני רשעים. 'זה יכתב ידו לה' – אלו בעלי תשובה, 'ובשם ישראל יכנה' – אלו הגרים.

אמנם בפירושי רש"י שבדפוס נמחק 'עשו' ונכתב במקומו 'עמלק', אבל ברור שזה תיקון, בשל חשש מן הצנזורים, והוא שכיח בפירושי של רש"י לישעיהו ולתהלים. הנוסח הנכון מצוי בכתבי יד: 'עשו'.²⁶

(ד) בזכריה יב-יד נאמר במפורש, שהחזון הנבואי מתייחס אל כל העמים: 'הנה אנכי שם את ירושלם סף רעל לכל העמים סביב' (יב, ב). בפירושו של רש"י נאמר: 'על עשו וכיוצא בו' (יב, א).²⁷ בכתובים שם מתוארת המכה הגדולה שתבוא על האויבים שיעלו למלחמה על ירושלים, ומפורשת גם המכה שתבוא על הרשעים בישראל: 'זהה ביום ההוא אבקש להשמיד את כל הגוים הבאים על ירושלם' (יב, ט). ובהמשך שם נאמר: 'פי שנים בה יכרתו יגועו והשלשית יותר בה' (יג, ח). לדעת רש"י, מדובר בכתוב זה בגרים ש'יתגיירו ויחיו'. ר' יוסף קרא ואחרים פירשו שהכוונה לעם ישראל עצמו.²⁸ העובדה שרש"י פירש בלא כל היסוס שמדובר בגויים העתידיים להתגייר, בעקבות המפלה הקשה שתבוא עליהם בשערי ירושלים, מלמדת שהוא לא סבר שהם יושמדו כליל בשלב הגאולה הנוקמת.²⁹

26 ראה במהדורת מארשן (לעיל, הערה 5), עמ' 106. כן הוא גם בכתבי יד נוספים, ובהם: וינה 23 וסנט-פטרבורג Evr. I 11, המצטיינים בנוסחאותיהם המשובחות. את הפסוקים בישעיהו סו, ה ואילך, פירש רש"י כמתייחסים אל העידן המשיחי ואל הפלומס בין היהדות לנצרות: "'אמרו אחיכם' – בני עשו. 'מנדיכם' – אשר אמרו לכם סורו טמא. 'למען שמי יכבד ה' – בגדולתנו הקב"ה מתכבד שאנו קרובים לו יותר מכם'. כדי ללמד את כל הגויים את גדולת ה' ואת אמיתותו, יעניש הקב"ה את הגויים הצובאים על ירושלים בעונש קשה ביותר: 'זקול יוצא מהיכלו ומקטרג על מחריביו ואחרי כן 'קול ה' משלם גמול לאויביו'. אז יבוא עידן הישועה, שבו יתקבצו הגויים לירושלים למלחמה, ושם תיעשה בהם נקמה גדולה: 'לקבץ את כל הגוים ולהודיעם שמעשיהם הבל ומחשבותם שהם חושבים למען שמי יכבד ה' יבינו שהוא שקר. והיכן הוא אותו קיבוץ? הוא האסיפה שניבא וזכריה 'ואספתי את כל הגוים אל ירושלם' (זכריה יד, ב)... פליטים ינצלו מן המלחמה ואני אשארים כדי לילך ולבשר לאיים הרחוקים את כבודי אשר ראו במלחמה' (ישעיהו סו, יח-ט). אין כאן השמדה מוחלטת של האומות, אלא רק של מקצתן, והנותרים יבשרו את גדולת ה'.

27 מארשן, תרי"ע (לעיל, הערה 5), עמ' 102. במהדורות הנדפסות תוקן: 'על בבל וכיוצא בו'. וכן הוא בעשרות מקומות בפירושי של רש"י לנ"ך. גם 'רומי' (=הנצרות) שונתה ל'בבל'. וראה: G.D. Cohen, 'Esau as Symbol in Early Medieval Thought', *Studies in the Variety of Rabbinic Cultures*, Philadelphia 1991, pp. 243–269

28 וראה גם בפירוש של רד"ק, שם: 'יש מפרשים בכל העולם כי גם מאומות העולם לא ישארו אלא הטובים שיהיו עובדי האל יתברך. "פי שנים" – שני חלקים מהם יכרתו יגועו, מקצתם יכרתו בחרב ומקצתם יגועו בדבר והשלשית יותר בה ישארו בארץ חיים'.

29 מעניין הסברו של רש"י, שם, למכה שתבוא על יהודה עצמה בראשית המלחמה: 'ולמה יניחם להגלות

(ה) את הכתוב בזכריה ח, כב: 'ובאו עמים רבים וגוים עצומים לבקש את ה' צבאות בירושלם ולחלות את פני ה', פירש רש"י כמתייחס אל הצטרפות הגויים לבית ישראל. לדעתו, לא מדובר בביקור חד-פעמי בירושלים, כמו שפירשו כמה מפרשים אחרים, אלא הכוונה לגיור ממש (ט, א): 'כמו שאמר למעלה נלכה עמכם ונספחו הם ועריהם על ערי ישראל'. עם זאת, הוסיף רש"י, על אף הגיור לא תהא מעלת המתגיירים כמעלת עם ישראל:

וכל שבטי ישראל לה' על כל האומות. כיוצא בו 'והמלך שלמה אהב נשים נכריות רבות ואת בת פרעה' (מלכים א' יא, א). והלא בת פרעה בכלל היתה? אלא שהיתה בת פרעה חביבה לו כנגד כולם. אף כאן כל האומות יהיו להקב"ה וישראל כנגד כולם.

אין לכך כל רמז בכתובים עצמם, ומכאן שרש"י שילב בפירושו את גישתו שלו על מקומן של האומות בעידן המשיחי ועל הגאולה המגיירת. הוא לא סבר אפוא שבעידן זה יושמדו כל האומות.³⁰

מדוגמאות אלה עולה בבירור דעתו של רש"י, שבעידן המשיחי אין לדבר על גאולה נוקמת בלבד, שבה יושמדו כל הגויים, אלא על קיומם של שני שלבים. הוא הוסיף את מוטיב הגיור גם במקומות שלא נדרש לעשות כן על פי פשט לשון הכתובים. אמנם, במקצת המקומות יכול היה רש"י להסתייע במדרשי חז"ל, שפירשו את הכתובים כמתייחסים אל תשובת האומות בעידן המשיחי, אבל העדפת מדרשים אלה על פני אחרים מלמדת על דעתו שלו.

חצים ולשסות הבתים? כדי שלא יהא להם (=לגויים) פיתחון פה לאמר לא למלחמה באנו כי אם להשתחוות באנר.

דוגמה נוספת מצויה בפירוש רש"י למזמור סו בתהלים, אשר לדעתו עוסק בגאולה העתידה. בהיות עם ישראל בגולה, 'מלכי כל אומה ואומה העיקו והציקו לו. ואולם לעתיד לבוא – לאחר שייבנה בית המקדש – יכירו הגויים בגדולת ה'. את הכתוב: 'לכו שמעו ואספרה כל יראי אלהים' (פסוק ט), פירש רש"י: 'הם הגרים שיתגיירו'. ובדומה לכך פירש רש"י ביטוי זה גם במזמור כב: 'יראי ה' הללוהו' (פסוק כד) – אלו הגרים... לעת הגאולה לימות המשיח... ואז יזכרו האומות הרעה שמצאנו (!) כשיראו את הטובה וישוּבו אל ה' (פסוקים כז-כח). גם את הכתוב בתהלים קטו, יא, פירש רש"י בדומה לכך: 'יראי ה' בטחו בה' עזרם ומגנם הוא' – אלו הגרים. אמנם תפיסה בסיסית זו, שיראי ה' הם הגרים מצויה גם בדברי חז"ל. ואולם, מבחירתו של רש"י יש ללמוד, שפירוש זה היה עדיף בעיניו ושיקף את הבנתו שלו, שהרי היה יכול לפרש אחרת – כפי שעשו רבים מן המפרשים – ולמצוא גם לפירוש האחר ביסוס במדרשי חז"ל.

להכרה כללית של האומות בקב"ה בעידן המשיחי במשנתו של רש"י, ראה בפירושו לתהלים, ובפרט מזמורים צו-צז. לדעת רש"י, שני מזמורים אלה מתארים הכרה כללית של הגויים במלכות ה' לאחר מפתח העתידה בעידן המשיחי. אמנם, בפירושים הנדפסים מתוארת מלחמת ה' בעמלק, אך בכתבי יד כתוב כאן במפורש 'עשו', וכך הוא גם במהדורת מארשן על אתר. באותם כתובים אין רמז ישיר למלחמות עם הגויים ולא לעידן המשיחי, אלא לגדולת ה' בעולם ככלל, ללמדך שזו הבנתו של רש"י; וראה גם בפירושו למזמור קב. תפיסה בסיסית זו של רש"י חוזרת במקומות נוספים בפירושי רש"י לתהלים, כפי שהם מצויים בכתבי יד. ראה גם בפירושו לזכריה יד, ט: 'שכל האומות יעזבו הבליהם, נמצא שאין עמו אל נכר'; ומה שכתב בפירוש הכתוב 'אחריה רעותיה מובאות לך' (תהלים מה, ט): 'מן האומות ילכו אחריהם'. בין האומות שיביאו מתנות לעם ישראל בעת הגאולה מנה שם רש"י גם את 'עשו הרשע' (פסוקים יא-ג).

יתר על כן, העובדה שנקט בפירוש זה גם במקומות שאין לכך סיוע בדברי חז"ל מעידה על כך בבירור.

ר' יוסף קרא. בפירושי ר' יוסף קרא למקרא, שנכתבו בסוף המאה הי"א ובראשית המאה הי"ב,³¹ מפורשת האמונה שהגויים יחזרו בתשובה בעידן המשיחי. הוא התייחס לנושא זה במקומות אחדים בביאוריו למקרא ובמיוחד בנבואת עבד ה' שבישעיהו. פירושו למקור זה הושמטו כמעט מכל הנוסחים של פירושו ונשתמרו בכתב יד אחד בלבד.³² פרקים מט–נג בישעיהו עוסקים לדעת ר"י קרא בסכלו של עם ישראל בגלות וכן בגאולה ובעידן המשיחי. הוא הדגיש כמה פעמים, שהנבואות על הסבל בגלות מתייחסות גם אל זמנו שלו. בפירושו התייחס ר"י קרא לארבעה מוטיבים עיקריים, העולים, לדעתו, מן החזון הנבואי המתואר בפרקים אלה: מצבו העגום של עם ישראל בגולה, הפולמוס היהודי-הנוצרי, הנקמה באויבי ישראל בעידן המשיחי, ותשובת הגויים באותה עת – דהיינו 'הגאולה הנוקמת' ו'הגאולה המגירת'. בפירושו אלה פירש ר"י קרא את הכתובים לפי צרכיו, תוך שהוא סוטה לעתים מפשט הכתובים. נביא לכך מספר דוגמאות:

והאכלתי את מוניך את בשרם וכעסים דמם ישכרוך (ישעיהו מט, כו) – אילו אומות העולם שמתווכחין כנגד ישראל בגלות ומגדפין אותם... לאמר עזבם אלדיהם (!)... 'לדעת לעות את יעף דבר' (ג, ד) – ללמד את ישראל תשובה שיהו משיבים לאומות העולם בגלותם... 'פני לא הסתרתי מכלמות וְרָק' (ג, ו) – בגלותי והכל קבלתי עלי בגילת מלכי ובשמחת לבי למרק עוונותיי ליום הדין... מי בכם שיגיד שקיבל עלי את דין גלות על חטאיו והלך חשיכים בגלות ואין נוגה לו כמונו שסובלים עול המלכות... 'זמי האמין לשמועתנו' (נג, א) – כך יאמרו האומות שיהו רואין ישראל בגדולתן... 'כלנו כצאן תעינו' (נג, ו) – כך יאמרו האומות: עכשו אנחנו מכירים שחוקי הבל שמרנו תורת שוא תפשנו 'כולנו כצאן תעינו איש לדרכו פנינו', איש בשם אלדיו (!) וכלם הבל הין (-הם) מעשה תעתועים עתה ידענו כי אין אלדים (!) בכל הארץ כי אם בישראל.

כמה מן הפירושים אינם נרמזים בכתובים, ור"י קרא שייך בהם את תפיסתו שלו על העידן המשיחי. גם חזרתם של הגויים בתשובה, שתבטא בנטישת פסיליהם ובהכרה בקב"ה, איננה כתובה במפורש בכתובים. בישעיהו נג מתוארת ההכרה של הגויים בסכלו של עם ישראל ובמעלתו, אך לא נאמר שזנחו את העבודה הזרה. ר"י קרא השלים זאת על פי הבנתו שלו את העידן המשיחי, לפי מקורות מקבילים במקרא. את הכתוב בצפניה (ג, ט): 'כי אז אהפך אל עמים שפה ברורה... לעבדו שכם אחד', פירש: 'שיתגייירו כולם לשם ה'.

31 לדיון מפורט באיש, ביצירתו ובפרסומו הגדול ראה בספרי: חכמי צרפת הראשונים (לעיל, סוף הערה 5), פרק ה. יש לראות בו את אחד המתפלמסים הראשונים עם הנצרות בחברה היהודית בגרמניה ובצרפת, וכך ראוהו בני אותם הדורות.

32 על כתב יד זה ועל היחס בינו ובין כתבי היד האחרים של פירוש ר' יוסף קרא לישעיהו, ראה: שם, פרק ה, והערות 196–197.

במקום אחר בפירושו לישעיהו הדגיש ר"י קרא, שלעתיד לבוא לא יהיו הגרים מובדלים מן היהודים:

וְאֵל יֹאמֶר בֶּן הַנֶּכֶר הַנִּלְוָה אֵל ה' לֵאמֹר הַבְדֵּל יַבְדִּילֵנִי ה' מֵעַל עַמִּי (נו, ג) – וְאֵל יֹאמֶר בֶּן הַנֶּכֶר אֲשֶׁר יָבֹאוּ לְהִתְגַּיֵּיר דּוֹגְמַת וְנִלְווּ גוֹיִם רַבִּים אֵל ה' וְנִלְוָה הָגֵר אֲלֵיהֶם... 'הַבְדֵּל יַבְדִּילֵנִי ה' מֵעַל עַמִּי' – שֶׁלֹּא נִתְּנָה תּוֹרָה כִּי אִם לְיִשְׂרָאֵל, בְּכָל הַתּוֹרָה כֵּן 'צִוּוּ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל' וּמֵאַחֵר שֶׁלֹּא נִצְטָווּ עֲלֵיהֶם כִּי אִם יִשְׂרָאֵל מִה אֲנִי בֹא לְשׁוֹמְרָה... 'וּבְנֵי הַנֶּכֶר הַנִּלְוִים' (נו, ו) – מוֹסֵב עַל 'וְאֵל יֹאמֶר בֶּן הַנֶּכֶר' לִהְיוֹת לוֹ לְעַבְדִּים – שֶׁבֹּאוּ לְהִתְגַּיֵּיר... 'כִּי בֵיתִי בֵית תְּפִלָּה יִקְרָא לְכָל הָעַמִּים' (נו, ז) – אֵינוֹ נִקְרָא בֵית תְּפִלָּה לְיִשְׂרָאֵל בְּלִבְדּוֹ אֲלָא בֵית תְּפִלָּה לְכָל הָעַמִּים, שֶׁנֶּ' יוֹגֵם אֶל הַנֶּכֶרִי אֲשֶׁר לֹא מֵעַמֶּךָ יִשְׂרָאֵל הוּא' (מלכים א' ח, מא)... 'מִקְבֵּץ נִדְחֵי יִשְׂרָאֵל' (נו, ח) – [כְּשֶׁאֶקְבֵּץ נִדְחֵי יִשְׂרָאֵל אֶקְבֵּץ עַל נִקְבְּצָיו אֶת הַגֵּרִים לִהְיוֹת נִקְבָּצִים עִם קְבוּצֵי יִשְׂרָאֵל וְלֹא יִהְיוּ מֵהֶם מוֹבְדִּלִים.

לא זו בלבד שרש"י ור"י קרא סברו שהגויים יחזרו בתשובה, בשלב הגאולה המגיירת, אלא שהם אף ראו גרים אלה של העידן המשיחי במעלה גבוהה יותר מזו שייחסו להם רב סעדיה גאון ור' יהודה הלוי, שניים מהוגי הדעות היהודיים החשובים ביותר בארצות האסלאם. ר' יהודה הלוי קבע במפורש, כי הגר 'שוה לא ישוה אלינו', וכך ניתן להסיק גם מדבריו של רס"ג:

וּקְבוּץ אֵלָיו (-גוג) עִם רַב מֵאֲמוֹת רַבּוֹת וַיַּעֲבֹר בְּאַרְצוֹת רַבּוֹת עַד שִׁיגֵעַ אֲלֵיהֶם... וַיְהִי הַנִּקְבָּצִים אֵלָיו שְׁנֵי מִיָּנִים הָאֶחָד מֵהֶם רִשְׁעִים גְּדוֹלִים מִתְמַסְרִים לְמוֹת, וְהַשְּׁנִי עִם מִתְקַנִּים לְהִכָּנֵס בְּתוֹרַת יִשְׂרָאֵל, וְהַמּוֹמְתִים הֵם אֲשֶׁר אָמַר בָּם 'וְקִבְצָתִי אֶת כָּל הַגּוֹיִם וְהוֹרַדְתִּים אֶל עִמְקֵי יְהוֹשֻׁפֶּט' (יזאל ד, ב)... וְהַמִּתְקַנִּים הֵם אֲשֶׁר אָמַר בָּהֶם 'כִּי אִזּוֹ אֶהְפֹּךְ אֶל עַמִּים שְׁפָה בְּרוּרָה לְקִרְאָה כָּל בֶּשֶׂם ה' וְגו' (צפניה ג, ט). וַיָּבֹאוּ עַל הָרִשְׁעִים בְּיוֹם הַהוּא אֲרֵבָעָה מִיָּנִים מִן הַמִּגְפּוֹת... וְהַמִּתְקַנִּים גַּם כֵּן עַל אֲרֵבָעָה מִיָּנִים: מֵהֶם מִי שִׁיעֲבֹד אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּבִתְיָהֶם... וּמֵהֶם מִי שִׁיעֲבֹד אוֹתָם בְּעִבְדוֹת הַמִּדְיָנוֹת וְהַכֹּפְרִים... וּמֵהֶם מִי שִׁיעֲבֹדִים בְּשִׁדּוֹת וּבַמִּדְבָּרוֹת... וְהַשָּׂאֵר יִשׁוּבוּ אֶל אֲדָמָתָם וְהֵם תַּחַת יַד יִשְׂרָאֵל... כְּמוֹ שֶׁאָמַר 'וְהָיָה כָּל הַנּוֹתָר מִכָּל הַגּוֹיִם הַבָּאִים עַל יְרוּשָׁלַיִם וְעָלוּ מִדֵּי שָׁנָה בְּשָׁנָה לְהִשְׁתַּחֲוֹת לַמֶּלֶךְ ה' צְבָאוֹת' (זכריה יד, טז).³³

גם ר' יעקב בן שמשון, תלמידו של רש"י וחברו של ר' יוסף קרא, דן בחזרתם של הגויים בתשובה. הוא דן בכך בפרק האחרון של ספרו 'האלקושי', המצוי עדיין בכתב יד וטרם פורסם. ר"י בן שמשון דן בספרו בלוח השנה היהודי ובאסטרולוגיה. את הפרק האחרון הקדיש לדיון במעלתו של עם ישראל, שאין המזלות שולטים בו כבאומות העולם, אם יעשה תשובה ויקיים מצוות. בדיון זה הוא הדגיש את כוח התשובה גם לגבי הגויים, וקבע שהתשובה עתידה להציל גם אותם מן המזלות השולטים על האדם.³⁴

33 רס"ג, ספר האמונות והדעות, קושטא [שכ"ב], דף סח ע"ב. לדברי ריה"ל ראה: ספר הכוזרי, מהדורת י" אבן שמואל, תל-אביב תשל"ג, עמ' יב.

34 כתב יד אוקספורד-בודליאנה, 692 בקטלוג של נויבואר, דף 99ב. על ר' יעקב בן שמשון ויצירתו הענפה, ראה בספרי (לעיל, סוף הערה 5), סוף פרק ו.

ד. סיכום

'הגאולה המגיירת' היא חלק ממשנתם של רוב חכמי אשכנז הראשונים, ובנקודה זו אין הבדל בינם ובין חכמי ישראל שבארצות האסלאם ובספרד הנוצרית. אליבא דאמת, קשה למצוא הבדלים עקרוניים בגישתם הבסיסית של חכמי ישראל בארצות שונות אל שלבי הגאולה, הן ביחס ל'גאולה הנוקמת' והן ביחס ל'גאולה המגיירת'. המסגרת כבר נקבעה בנבואות הגאולה שבמקרא, בספרות המדרש ובספרות האפוקליפטית. בכל המקורות הללו נכרכו יחדיו הגאולה הנוקמת והגאולה המגיירת, שתבוא בעקבותיה. פה ושם ניתן למצוא חכם שפירש את הכתובים לפי שיטתו וחרג ממסגרת זו, אך התופעה נדירה. התלות ההדדית בין שני שלבים אלה מפורשת וברורה, עד שקשה היה לסטות ממנה. די לציין לנבואה של צפניה, כדי להבין כיצד נכרכו יחדיו הנקם והגאולה: 'לכן חכו לי נאם ה' ליום קומי לעד, כי משפטי לאסוף גוים לקבצי ממלכות לשפך עליהם זעמי כל חרון אפי כי באש קנאתי תאכל כל הארץ. כי אז אהפך אל עמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ה' לעבדו שכם אחד' (ג, ח-ט). את הפתיחה 'חכו לי' הבינו בני אותם דורות, שאין הגאולה – ובכללה חזרתם של הגוים בתשובה – באה אלא אם קדמה לה הנקמה מאויבי ישראל. מדרשים רבים בספרות חז"ל, תומכים בתפיסה בסיסית זו.³⁵ לאור כל זאת לא נראית לי הנחתו של יובל, שמבחניה עקרונית היה 'פער בין רעיון הגאולה המגיירת המצוי לרוב בספרד לבין רעיון הגאולה הנוקמת האופייני לאשכנז' (יובל, עמ' 48). מכאן שיש לצמצם את משקלו של גורם זה של הגאולה הנוקמת בעיצוב מערכת היחסים בין היהודים ובין שכניהם הנוצרים באשכנז. היהודים לא ראו את שכניהם הנוצרים כמי שנדונו כולם לכליה. טמון בהם גרעין טוב של אנשים, שהם או צאצאיהם עתידים להתגייר ולהיות חלק בלתי נפרד מעם ישראל. מנגד, יש להניח כי ההכרה ב'גאולה המגיירת' מיתנה במידת מה את איבת המחנה הנוצרי. עם זאת, קיימים הבדלים בהוגשות בין חכמי ישראל במרכזים השונים. אצל חכמי אשכנז תופסת הגאולה הנוקמת מקום נרחב יותר מאשר הגאולה המגיירת, גם בשל הרדיפות הקשות וגם בשל הפולמוס הדתי היהודי-הנוצרי, שבארצות האסלאם לא היה כה אינטנסיבי ולא תפס מקום כה מרכזי בתודעתן של הבריות. השפלת היהודים באותה עת בארצות אירופה הנוצרית השפיעה רבות על הבריות, מן הבחינה התיאולוגית ומן הבחינה הרגשית גם יחד. צודק אפוא יובל בהנחה הבסיסית שלו,

35 אחד המובהקים שבהם הוא בבבלי, מגילה ו ע"א, ובדומה לכך בפסחים מב ע"ב: 'קסרי וירר' שלים – אם יאמר לך אדם חרבו שתיהן אל תאמן, ישבו שתיהן אל תאמן, חרבה קסרי וישבה ירושלים, חרבה ירושלים וישבה קסרי תאמן, שנאמר "אמלאה החרבה" (יחזקאל כ, ב) – אם מליאה זו חרבה זו אם מליאה זו חרבה זו. רב נחמן בר יצחק אמר מהכא "ולאום מלאום יאמץ" (בראשית כה, כג). חכמי ישראל בימי הביניים, ובמיוחד אלה שבאשכנז ובצרפת, התייחסו אל מקור זה ואל הדומים לו כאל השקפת עולם מוצקה ומבוססת של חז"ל, שאין לערער עליה או לפרשה בדרך סימבולית, כמתארת התנגשות תרבותית בלבד בין היהדות לנצרות. העובדה שרש"י הביא דרשה זו בפירושו לבראשית כה, כג, היה בה כדי לחזק עוד יותר את מקומה בתודעת הבריות במרוצת ימי הביניים, הואיל ופירושו וכה להערכה גדולה ולתפוצה רבה.

שגם גורם תיאולוגי שימש מניע לבקשת הנקם מן הגויים, שהרי במקרא מתוארת הימצאות עם ישראל בגולה כ'חילול ה'.'³⁶

שני גורמים השתלבו יחדיו בציפייה לגאולה הנוקמת: רגש הנקמה הטבעי, המקנן בלבו של אדם כלפי אויביו ורודפיו, שפגעו בו קשות מבחינה פיסית ונפשית; והאמונה העמוקה, ששלב זה של הגאולה הנוקמת מתקשר אל הגאולה המשיחית בכללותה. בפיוטים ובפירושי המקרא של חכמי אשכנז יש לכך ראיות הרבה, ואסתפק בהבאת ארבע מהן, המעידות עד כמה היו שני הגורמים הללו כרוכים יחדיו:

(א) בפירושיהם לכתובים רבים בנ"ך, המתארים מפלה של רשעים והצלה של צדיקים מידיהם, פירשו חכמי אשכנז את הכתובים כמתייחסים אל 'עשו' (=נצרות) וישראל, גם במקומות שאין בכתובים כל רמז לכך. הם אף יצרו תלות הדדית בין המפלה להצלה, לדוגמה, את הכתוב 'וכל קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק' (תהלים עה, יא), פירש רש"י: 'קרני רשעים של עשו אגדע... ואז תרוממנה קרנות צדיקים, ישראל שהם שבחו של מקום'. (ב) לא רק גאולת ישראל תלויה במפלת הנצרות, אלא גם כסאו של ה' איננו שלם כל עוד מלכות עשו קיימת בעולם. נביא לכך שתי דוגמאות: (1) בפיוט 'אילי הצדק ידועים' תיאר ר' שמעון בן יצחק בן אבון, גדול פייטניה של אשכנז הקדומה, את הנקמה בעשו ואת הגאולה שתבוא בעקבותיה. ואז הוסיף: 'שם יקרא ככתיבתו / מחציו תתמלא תבתו / עוד תתנשא מלכותו / וכסאו יכון במלאתו / נכדי שעיר בהכותו / באדום יתן נקמתו'.³⁷ הפייטן הושפע מן הדרשה בפסיקתא דרב כהנא: 'אבד זרעו של עמלק מן העולם, השם שלם והכסא שלם'.³⁸ בצמוד לדברים אלה תיאר הפייטן את גאולת ישראל, את בניין בית המקדש ואת קיבוץ הגלויות, וסיים: 'ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד'. (2) בפירושו של רש"י לתהלים, כפי שנשתמר בכתבי יד, מצוי רעיון זה מספר פעמים, כגון:

'אבדת רשע' – עשו. 'שם מחית' – כי מחה אמונה (שמות יז, יד)... 'זה' לעולם ישב' – שם שלם וכסא שלם... אבל קודם שימחה כתיב 'כי יד על כס יד' (שמות יז, טז) – כס חסר ושם חלוק... 'נודע ה' – נודע ה' לבריות כי שליט הוא ומשל ונוקם לאויביו שהרי משפט עשה בהם... 'אל יעז' – עשו לאורך ימים בגדולתו'.³⁹

ובדומה לכך פירש רש"י את הכתוב בתהלים מז, ט ('עכשו [=לאחר מפלת האומות] הכסא שלם והגדולה ניכרת').

(ג) תודעת הנקמה במחשבתו של רש"י היתה כה עמוקה, עד שנהג לפרש 'דין' ו'משפט'

36 במיוחד בנבואת יחזקאל, פרק לו. התפיסה הבסיסית מצויה בפירושו של רש"י לכתוב 'חרפת נבל אל תשימני' (תהלים לט, ט): 'חרפת עשו הרשע אל תשימני, הבא גם עליו נגעים ומכאובים שלא יוכל לומר לי: אתם לוקים ואנו אין אנו לוקים'; על פי הנוסח במהדורת מארשן (לעיל, הערה 5), עמ' 38. על מקבילות לתפיסה זו ראה בהערותיו של מארשן, שם.

37 פרנקל, מחזור לפסח (לעיל, הערה 10), עמ' 504.

38 על המקורות בחז"ל, שעליהם ביסס ר' שמעון בן יצחק את דבריו, ראה בהערותיו של פרנקל, שם.

39 תהלים ט, ו, ח, י, כ, על פי המצוי בכתב יד. ראה במהדורת מארשן (לעיל, הערה 5), על אתר. והשווה גם פירושו של רש"י לתהלים כב, כז–כט, וליחזקאל לה, יד.

המופיעים במזמורי תהלים בסתם, כמתייחסים אל נקמה מעשו.⁴⁰ בהתאם למגמה זו, הוא פירש כתובים שונים, המדברים על שונא בסתם, כמתייחסים אל עשו.
(ד) לדעת ר' יוסף קרא, עתידים גם הגויים לקום לתחייה בעידן המשיחי, אבל לתקופה קצרה בלבד: כדי שיענשו ויראו במפלת אחיהם, בגדולת ישראל ובאמיתות אמונתו. כך הוא פירש את הכתובים בישעיהו כו:

'נפשי אייתיך בלילה' – בגלות אדום שדימהו(!) הנביאים ללילה... כאשר תעביר ממשלת הזדון מן הארץ אותה שעה צדק ילמדו יושבי תבל... זה עשו הרשע בשביל שלא למד צדק... במקום המשפט היא ירושלים... 'לכן פקדת ותשמידם' – אם פקדתם להעלותם מקבריהם לשעה הוא כדי שיתנו חשבון ודין, ומשיתנו דין וחשבון תשוב ותשמידם 'ותאבד כל זכר למו'.⁴¹

על דוגמאות אלה ניתן להוסיף רבות אחרות. יש בהן כדי ללמד על עוצמת האיבה לנצרות ועל הציפייה לנקמה בה כשלב מרכזי בתהליך הגאולה. לאור זאת יש לייחס משנה חשיבות לנכונותם של חכמי אשכנז להכיר בגאולה המגירת כלפי אויבי ישראל, ובהם הנוצרים, שיישרדו לאחר הגאולה הנוקמת.

40 ה' מלך – בנטלו המלכות מעשו ומזרעו (תהלים צז, א), וכאלה נוספים. כגון: (א) 'שפטני אלהים וריבה ריבי מגוי לא חסיד' (מג, א) – שפטני – נקמני, 'מגוי לא חסיד' – הוא אדום; (ב) 'ישמח הר ציון תגלנה בנות יהודה למען משפטיך' (מת, יב) – כשתעשה דין באומות; (ג) 'ובגבורתך תדינני' (בד, ג) – תנקום נקמתי, כמו 'כי ידין ה' עמו' (דברים לב, לו); (ד) 'שמעה ותשמח ציון ותגלנה בנות יהודה למען משפטיך ה' ' (צו, ח) – משפטיך – נקמתך; (ה) 'אל תחן ה' מאויי רשע' (קמ, ט) – עשו הרשע... 'עשה ה' דין עני' – דין עם עני וינקם נקמת עבדיו; (ו) 'לעשות בהם משפט כתוב' (קמט, ט) – 'ונתתי את נקמתי באדם' (יחזקאל כה, יד), זאת נתנבא דוד על קץ הגאולה. רש"י פירש 'קנאה' שבסתם במקרא בהוראה של נקמה. כגון: 'אשיב את שבות יעקב... וקנאתי לשם קדשי' (יחזקאל לט, כה): 'ולבשתי קנאת תשועה ונקם למען שם קדשי שלא יתחלל עוד'.

41 בהמשך הכתובים שם נאמר: 'לך עמי בא בחדריך וסגר דלתך בעדך חבי כמעט רגע עד יעבור זעם כי הנה ה' יצא ממקומו לפקד עון יושב הארץ עלי' (פסוקים כ-כא). ר' יוסף קרא פירש את הכתובים הללו כמתייחסים אל מפלת הנצרות בעידן המשיחי ('הוא עשו שהוא קורארו יושב הארץ'). המתנת ישראל, המתוארת בכתוב 'סגר... חבי', נובעת מן ההתניה בין גאולת ישראל ובין מפלת עשו.